

ВНУТРІШНЯ ФОРМА СЛОВА ЯК ОБРАЗНА ОЗНАКА

Крістіна ГОЛОВЕНКО (Кіровоград, Україна)

Стаття присвячена дослідженню образного аспекту внутрішньої форми слова у лінгвістиці.

Ключові слова: внутрішня форма слова, образ, оцінка, мовна свідомість, національно-культурна інформація, контекст.

The article is devoted to the investigation of the figurative aspect of the inner word form in linguistics.

Key words: inner word form, image, evaluation, linguistic consciousness, national cultural information, context.

Учення про внутрішню форму слова (ВФС) у лінгвістиці вперше ґрунтовно розробив український мовознавець О. О. Потебня. Словосполучення *внутрішня форма* започатковано від перекладу терміна німецького філолога В. Гумбольдта *innere Sprachform*, однак у змістовому плані мова йде про різні речі: В. Гумбольдт розрізняє зовнішню й внутрішню форми мови, під останньою він має на увазі свого роду свідчення “духу народу”, який покладено в її будову [4]. Розвиваючи погляди В. Гумбольдта, О. О. Потебня розглядав мову як активний процес, що пояснює ставлення людини до оточуючого світу. На його погляд це можливо за рахунок зв'язку мови й думки – пізнання дійсності, яке реалізується через слово – одиницю мови, що складається із звукової частини, внутрішньої форми (ВФ) й значення [10: 340]. У працях ученого немає єдиного визначення ВФС, а представлено майже п'ятдесят назв на позначення цього поняття. Серед них – найближче етимологічне значення, власне значення слова, власний зміст слова, представлення, зміст образу, одна з ознак, яка домінує над іншими, знак, знак знака, символ відомого змісту, образ образу, єдиний об'єктивний зміст слова, знак значення, внутрішній знак значення.

З часів О. О. Потебні категорія ВФС не втрачає своєї актуальності. У лінгвістиці дослідники виокремлюють такі її аспекти: онемасіологічний, семасіологічний, номінативний, мотиваційний, інтерпарадигмальний, когнітивний. У даній статті мова піде про ще один аспект ВФС – образний, який полягає в дослідженні образного та оцінного елементів у значенні слова. Зокрема, О. О. Потебня називає ВФ образом образу, а не образом у всій його повноті й цілості [9: 130]. На думку вченого, ВФ не відбиває сукупності, єдності багатьох різних ознак денотата, а лише одну з них, ту, що інтегрує образ, репрезентує його в слові. Вибір та фіксація ознаки найменування можливі лише завдяки здатності людини до мовної свідомості або до так званого лінгвокреативного мислення. Цей тип мислення забезпечує зв'язок концептуальної картини світу, у формуванні якої беруть участь і невербальні типи мислення, з мовною.

Образний аспект ВФС входить до кола наукових інтересів В. Виноградова, який вказує на її залежність від мовносистемних і культурних чинників. “ВФС, образ, що лежить в основі значення чи вживання слова, може розумітися лише на фоні тієї матеріальної і духовної культури, тієї системи мови, у контексті якої виникло або перетворювалось це слово чи сполучення слів” [3: 20]. У цьому сенсі особливий інтерес становлять випадки незбігу ВФС, коли той самий предмет в одній мові позначається словом із однією ВФ, в іншій – другою. Наприклад, значення того, хто підтримує порядок на подвір'ї передається в укр. *двірник*, англ. *yard-keeper* (досл. ‘доглядач двору’), нім. *Hauswart* (досл. ‘вартовий дому’).

Своєрідне об'єднання образу як особливого чуттєво-розумового відтворення предмета і ВФ як тієї ознаки, що репрезентує цей предмет і його образ, спостерігаємо також у Т. Р. Кияка, який розглядає цю форму як “розумовий інтеріоризований образ, що потенційно абстрагує і відображає у вигляді аперцепційного представлення одну чи кілька суттєвих ознак денотата, які викликаються й фіксуються в пам'яті носія мови морфемною структурою слова чи виразу” [5: 98]. Фактично вказане визначення стосується як образу (саме він становить собою сукупність часто суттєвих ознак денотата й узагальнює, абстрагує їх, становлячи собою перехід від сприйняття, уявлення до поняття), так і ВФ, як однієї з ознак, що творять образ, яка може бути й несуттєвою, або такою, що впадає в очі, прагматично зумовленою, наприклад, у назві *дев'ятуха* (гречка, посіяна на 9-ому тижні після Паски).

За Р. Стефурак, ВФС мінімально чи повністю експлікує в номінації образ, покладений в основу лексичної одиниці за допомогою уявлень, асоціацій реципієнта. Вона є тим “моментом” смислу, що поєднує мисленнєві та вербальні координати значення лексеми і базується на її асоціативно-образному потенціалі [12: 112]. У лінгвістичній літературі можна зустріти різні думки з приводу імпліцитної / експліцитної природи ВФС. Імпліцитні ВФ представлені, як правило, простими словами, що належать у своїй більшості до первинної лексики. Похідні одиниці мають в основному експліцитну ВФ, вони ніби підказують своїм складом, структурними особливостями єдину ВФ, що претендує на спільність для всіх комунікантів.

У концепції семантичної будови слова Й. А. Стерніна, образ кваліфікується як вияв імпліцитності. Він є емпіричним компонентом значення, включає найхарактерніші, сприйняті чуттєво особливості позначуваного предмета. Цей макрокомпонент словесних значень є прихованим, але саме з нього черпаються ознаки ВФС [11: 74]. Емпіричний образ предмета складається з відображення його окремих ознак. Ознаки предмета, які сприймаються органами чуття, можуть відображатись у значенні слова не лише в чуттєвій, а також у раціональній формі – вони можуть бути концептуалізовані, тобто узагальнені до рівня утворення поняття, та названі. Такі поняття входять у денотативний компонент значення слова як денотативні семи [11: 83].

Більшість фразеологів пов'язують ВФ з тим чуттєвим образом, на основі якого вона виникає. Так, О. В. Кунін вважає, що ВФ фраземи – це “мотивувальна образність, заснована на дериваційних зв'язках його значення із значенням прототипу” [7: 149]. А. М. Баранов та Д. О. Добровольський з позицій когнітивної лінгвістики вказують, що “ВФ (фразеологізму) являє собою єдність власне лінгвістичного та когнітивного. ... Закріплена в ідіомі інтерпретація образу культурно залежна” [2: 222]. В. М. Телія розуміє ВФ як “спосіб організації значення ідіоми”, пов'язаний з мотивацією її семантики та образною складовою [13: 13]. На її думку, в основі значення ФО лежить образ, адекватний можливому стану речей у реальному світі, або неадекватний дійсності, приналежний її ірреальному уявленню, причому цей образ складає сутність ВФ звороту. З образністю пов'язує цю ознаку фразем й Т. З. Черданцева: “ВФ ідіоми виявляється носієм образної основи ідіоми” [14: 77].

У початковому термінологічному розгляді образ може тлумачитись двояким чином: по-перше, у тому конкретному значенні слова, що й зображення, символ або подоба, тобто як форма з невизначеним змістом, по-друге, у тому абстрактному значенні, в якому він тлумачиться як уявлення про щось існуюче в реальному світі або ж у суб'єктивному, уявному, тобто як визначена форма. О. А. Юріна у своїх дослідженнях, присвячених образності, послідовно розрізняє “образ 1” – первинний перцептивний образ та “образ 2” – вторинний асоціативний, або чуттєво-ментальний образ [6: 13–15]. Первинний перцептивний образ є результатом пізнавальної діяльності людини. На першому етапі в його творенні беруть участь всі органи чуття, передаючи у мозок інформацію про зовнішній вигляд предмета (колір, розмір, форму тощо), про тактильні відчуття від контакту з ним (характер поверхні, його вага, температура), про звуки та запахи, з ним пов'язані. На другому етапі пізнання предмета відбувається фіксація (запам'ятовування) цих вражень та їх когнітивне опрацювання, що дозволяє відтворити образ у пам'яті за відсутності самого предмета. Внаслідок цих ментальних процесів у свідомості з'являється образ – узагальнена, позбавлена деяких конкретних ознак, однак достатньою мірою адекватна сприйнятому предмету ментальна картинка, яка частково зберігає його перцептивні ознаки.

На думку Н. Д. Арутюнової, образ – “категорія свідомості” і формується сприйняттям, пам'яттю і фантазією [1: 121]. Адекватні образи виникають спонтанно, вони самі собою складаються у свідомості людини, хоча це не в усьому поширюється на власне художні образи. Зрозуміло, що в сфері мистецтва частка спрямованості на свідоме творення словесних образів зростає, хоча, з іншого боку, тут особливо яскраво простежується роль і підсвідомого, і фантазування. Як стверджує згадана дослідниця, “віддалення образу від дійсності відбувається не тільки під тиском суб'єктивної оцінки, але і тому, що образ може фіксувати не одне окреме враження, не один “кадр”, а деяке узагальнення, нагромаджений досвід, сукупність даних, які можуть виявитися суперечливими” [1: 125].

Дослідження образного аспекту ВФС дає змогу вивчати когнітивні механізми номінацій різних мов. У цьому сенсі важливим уявляється питання про спосіб представлення різних ознак (форма, колір, структура, розташування в просторі, місцезнаходження, часові ознаки, призначення чи функція, устрій, характер застосування) у ВФС. Новий предмет чи явище кваліфікується за його ознаками, внаслідок чого найменування нерідко є закріпленим у конкретній мові результатом суб'єктивного підходу до позначуваних понять чи явищ дійсності.

Так, задня частина літака асоціюється з образом *хвоста* (в англ. *tail*), а людина, яка сліпо наслідує чужі звички, вчинки – з *мавпою* (в англ. *monkey*). Приклади такого типу є свідченням єдності лінгво-семіотичних моделей, що покладено в основу людських мов. Внутрішня форма мовних одиниць матеріалізує цю єдність і разом з тим виражає відмінності вербалізації загальної мовної тотожності, що є проявом специфіки національного світобачення [8: 25]. Наприклад, українському слову *билина* притаманна конотація бідності, самотності, в англійському *blade of grass* подібне значення відсутнє. Англійське *pumpkin* асоціюється із кмітливою дитиною, тоді як українському слову *гарбуз* таке уявлення не притаманне. Цікавими можуть стати результати зіставлень слів в різних мовах, що виражають тотожні поняття, але мають відмінну ВФ. Так, передня частина корабля в укр. мові має назву *носа* – в англ. *bow* (лука), одна зі складових деталей циркуля в укр. *ніжка* – в англ. *arm* (рука), частина ріки в укр. *рукав* – в англ. *branch* (гілка). Аналогічно цікавими в цьому аспекті є метафоричні словосполучення. Зіставляючи ВФС на позначення тотожних понять, виявляємо, що англійському вислову *train of thought*, образно-асоціативним мотивом для створення якого став образ потяга, відповідає укр. *хід думок*, англ. *spark of hope* (досл. ‘іскра / спалах надії’) перекликається з укр. *промінь надії*, англ. *seed of success* (досл. ‘насінина успіху’) – із укр. *доля успіху*, англ. *long purse* (досл. ‘довгий гаманець’) відповідає укр. *товстий гаманець*. Тож, встановлюючи кореляцію між екстралінгвальним знанням та власне мовним знаком, номінація пов’язує світ дійсності, відображений у свідомості мовця, зі світом мови. “Сліди” цієї кореляції містить ВФ номінації.

Вивчення образного аспекту ВФС також тісно пов’язано із вираженням оцінки позначуваного явища з боку номінатора, що передусім виявляється у виділенні релевантних для створення назви реально властивих або приписаних творчою уявою людини ознак предмета. Так, номінація *гострий зір* оцінює здатність точного зорового сприйняття за рахунок образно-асоціативного комплексу “так ніби проникати вістрям усередину чогось”, *солодкий голос* – описує приємний голосовий тон за рахунок образно-асоціативного комплексу “так ніби куштувати щось приємне на смак”. У даному випадку звичайний носій мови, який виступає творцем імен, представляє собою як суб’єкта, практичне й теоретичне мислення якого про світ підпорядковане законам логіки, так і суб’єкта, котрий створює образ фрагменту світу, в якому, як і в кожному образі, домінує його художнє бачення. Реалізація гами відчуттів суб’єкта тісно пов’язана з тим знанням, що дозволяє мовцеві брати на себе пріоритетну роль у певній життєвій ситуації. На реальний світ накладається сітка цінностей окремої людини, а також система цінностей соціуму. Оцінна картина світу соціуму є основною і виступає як своєрідна точка відліку, щодо якої визначаються інші оцінні картини світу.

Важливо наголосити на тому, що відображені в оцінці елементи належать не тільки мові, але й культурі, тобто мають не тільки мовний, але й своєрідний позамовний вимір. У цьому сенсі лексичні корпуси мов можна вважати своєрідними модально-аксіологічними парадигмами, в яких віддзеркалюються уявлення того чи того соціуму, що ґрунтуються на властивих йому національних, соціальних, культурних, релігійних стандартах оцінювання. Наприклад, лише українській мові притаманні номінації – *чайка* (пестливе називання дівчини), *луна* (що-небудь фальшиве, підроблене), *бандура* (громіздкий предмет), англійській – *shrew* (‘землерийка’ – сварлива жінка), *weasel* (‘горностаї’ – донощик, підглядч, підлабузник), *pickle* (‘маринад’ – неприємна ситуація). Відмінні асоціативні ряди символізованих лексем зорієнтовані на національно-культурні стереотипи, тож є особливо цінними для лінгвокогнітивного аналізу, що дозволяє провести паралелі між особливостями ВФ та характером і змістом національно-культурної інформації.

Особливості ВФС інколи важко з’ясувати за допомогою власне лінгвістичного аналізу, адже вона реалізується у певних лінгвальних фактах, зокрема, при образному вживанні слів. Це вживання стосується фактів такого зрушення в лексичній семантиці, при якому виразно простежується її двоплановість – одночасне співіснування прямого значення й нових семантичних елементів. Подібна двоплановість, яка характерна для художнього мовлення, підтримується контекстом. За визначенням О. О. Потебні, образна сутність слова найповніше розкривається в художньому творі, де його внутрішній зміст набуває гнучкості, варіантності, починає жити особливим життям, поєднуючи старі й нові уявлення, наповнюючи їх новим смислом і завдяки цьому створюючи новий образ. Якщо прийняти беззаперечно точку зору О. О. Потебні, то вийде, що слово в кожному реченні має основне, стрижневе значення, у кожному індивідуальному акті його вживання є абсолютно неповторним. Та незалежно від контексту і конкретних обставин уживання слова, суспільна

мовна практика визначає певне коло функціонувань слова й цим закріплює його константність. Образи складають основний зміст пам'яті, а мовлення відіграє важливу роль у збереженні, відтворенні та формуванні образності. Чим вдаліше підібране слово, тим точніше воно фіксує сутність предмета, тим повніше та яскравіше постає його образ.

Таким чином, особливо значущим для розуміння образної сутності слова є вчення про ВФ. Як першообраз, перенесений у слово, ВФ базується на його складниках як виразниках якісно своєрідної семантики, є не тільки відображенням предмета, але й наслідком його осмислення, пов'язаного з чуттєвим реагуванням на реалію, творчою уявою суб'єкта пізнання. Дослідження образного аспекту ВФС дає змогу вивчати когнітивні та оцінні механізми номінацій різних мов, інформуючи тим самим про особливості функціонування слова в мовознавчому, когнітивному, культурологічному аспектах. За своєю сутністю ВФС виступає складною, вагомою категорією, що найповніше розкривається в контексті. Проте, у ньому чи поза ним, вона має вагоме значення для лінгвістичного аналізу.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. – М.: Яз. рус. культуры, 1999. – 896 с.
2. Баранов А. Н. Внутренняя форма идиом и проблема толкования / А. Н. Баранов, Д. О. Добровольский // Известия АН. Сер. лит. и яз. – М.: АН СССР, 1998. – Т. 57. – № 1. – С. 36–44.
3. Виноградов В. В. Русский язык: Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – М., 1972. – 614 с.
4. Гумбольдт Вильгельм фон. Язык и философия культуры / Вильгельм фон Гумбольдт. – М.: Прогресс, 1985. – 451 с.
5. Кияк Т. Р. Мотивированность лексических единиц / Т. Р. Кияк. – Львов: Вища школа, 1988. – 164 с.
6. Культурология. XX век: Энциклопедия в 2-х т / [ред. С. Я. Левит]. – С.-Петербург: Университетская книга, 1998. – Т. 2. – 446 с.
7. Кунин А. В. Курс фразеологии современного английского языка / А. В. Кунин. – М., 1986. – 336 с.
8. Манакин В. М. Особливості внутрішньої форми слова в аспектах зіставного мовознавства / В. М. Манакин // Наукові записки [Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя]. Серія: Філологічні науки. – 2013. – Кн. 3. – С. 21–27.
9. Потебня А. А. Слово и миф / А. А. Потебня. – М.: Правда, 1989. – 622 с.
10. Потебня А. А. Эстетика и поэтика / А. А. Потебня. – М.: Искусство, 1976. – 614 с.
11. Стернин И. А. Лексическое значение слова в речи / И. А. Стернин. – Воронеж, 1985. – 170 с.
12. Стефурак Р. І. Внутрішня форма слова-образу СВІТ у художньому тексті В. Стефаніка / Р. І. Стефурак // Вісник Прикарпатського Університету. Філологія (літературознавство). – Івано-Франківськ. – 2008. – Вип. 17–18. – С. 112–115.
13. Телия В. Н. Семантика идиом в функционально-параметрическом отображении / В. Н. Телия // Фразеография в Машинном фонде русского языка. – М.: Наука, 1990. – С. 32–47.
14. Черданцева Т. З. Мотивационный макрокомпонент идиомы и параметр денотации / Т. З. Черданцева // Фразеография в Машинном фонде русского языка. – М.: Наука, 1990. – С. 73–80.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Крістіна Головенко – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри перекладу, прикладної та загальної лінгвістики Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: картини світу в аспектах лінгвокультурології, лінгвокогнітивістики та етнолінгвістики.